

Судова документація як джерело до історії приватних книжкових зібрань

Південної України останньої чверті xviii ст.

Посулько О. М.

Стаття розкриває інформаційні можливості документів судових установ Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст., які можуть розширити уявлення про приватні бібліотеки краю. Аналізується перелік книг, які дісталися у спадок дітям капітана артилерії С. Максимова. Автор приходить до висновку, що вказаний реєстр демонструє загальноімперські тенденції до зміни читацьких смаків та підбору асортименту книг.

Ключові слова: Південна Україна, судова документація, приватна бібліотека, офіцерство.

Історія книги і пов'язаних з нею соціокультурних процесів (як-то: видавництва, читання, колекціонування книг, формування бібліотечних збірок) завжди перебувала у полі зору науковців, а останнім часом такі дослідження активізувалися у зв'язку з новими методологічними підходами. Зокрема, історія модерного читання, характеристика власне самого читача стають окремими напрямками студіювання [7, 10, 17, 21]. Не залишаються поза увагою дослідників XVIII ст. питання формування приватних бібліотек, аналіз їх за регіонами, власниками. Широковідомими є наукові здобутки О. Дзюби, Л. Посохової, В. Соколова, М. Яременко та інших [14, 22, 23, 27, 29].

Проте, впадає в око зосередженість більшості пошуків на території Правобережної, Слобідської України, Гетьманщини. Стосовно ж Південної України вказаної доби ситуація кардинально відрізняється. Тут відзначимо хіба що публікації знавця книжкової культури краю С. В. Абросимової, які ґрунтуються на вивченні книжних

фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького [1, 2]. Таким чином, з'ясування кола читання, наповнення бібліотек, їх тематичної складової потребують поглибленого вивчення. Свої запити «ставити» і соціальна історія краю, адже читання є своєрідним маркуванням певних соціальних груп, які у бурхливому процесі модернізації суспільства лише формуються у регіоні. Тому пошук відповідних джерел, введення їх в обіг і аналіз вкрай важливі для вирішення окреслених питань.

У зв'язку з цим є потреба опрацювання і здобутків сучасної російської історіографії, яка дає уявлення про загальнодержавний контекст розвитку видавничої справи, про поширення і популярність певних книг, про дворянські бібліотеки XVIII ст. в різних куточках країни [4, 8, 12, 20, 25].

Працюючи над матеріалами судових установ Південної України останньої чверті XVIII ст. (які і є предметом наукових інтересів автора), нашу увагу привернула одна із справ Катеринославського верхнього земського суду за 1795 р. Мова йшла про успадкування майна капітана артилерії Степана Максимова. Справа достатньо типова, але зацікавлення викликає реєстр книг особистої бібліотеки. Аналізуючи його, ми вирішили додати деякі «ілюстрації» до вивчення книжної культури на Півдні України у зазначений час.

Справа капітана артилерії Степана Максимова невелика – всього 11 аркушів. Суть її у наступному. До кременчуцького градоначальника звернулася мати покійного капітана з проханням здійснити опис майна, яке успадковували діти останнього. Невістка, а відповідно колишня дружина Максимова, вийшла вдруге заміж за одного з представників відомого дворянського роду польського походження – корабельного старшину Івана Гижицького. Діти від першого шлюбу (син Олександр 11 років і дочка Олена 14 років) залишалися при матері, але бабця піклувалася аби їм колись перепало батьківське майно. Тому над ним мали встановити опіку. Немає потреби вникати яким чином встановили правила опікунства, а зосередимось на описі майна.

Вже з перших перерахованих речей стає зрозуміло, що мова йде про достатньо заможну людину. Про це свідчать досить велика кількість дорогого посуду (кришталь, срібло, теки і шкатулки червоного дерева); значний реєстр одягу – жіночого, чоловічого, дитячо-

го. Але більше вражають речі неужиткового характеру – «скрипица хорошей работы старая..., смичокъ сандальной съ винтомъ слоновой кости..., струн римскихъ шесть пучковъ» [13, арк. 7]. Також креслярські та інженерні інструменти, «планы на земли и строения и чертежи на разные машины *пятьдесят восемь*» [13, арк. 8 зв.]. Тобто, це майно не просто небідної, але і освіченої людини. Тож, мабуть, і не дивно серед іншого побачити реєстр бібліотеки на 47 книг, який і є предметом нашого розгляду.

Сам оригінальний список складений досить примітивно, його укладач не подав повної інформації про примірники. Та як нам вдалося з'ясувати, канцелярист досить точно фіксував перші слова назви, що і дало змогу нам встановити назви значної частини книг. Стосовно інших, можемо говорити про певні припущення. Також, звичайно, підказкою був рік смерті Максимова. Справа розглядалася у суді у 1795 р., але згадувалося, що сам капітан помер у 1793 р. [13, арк.1]. Тому зрозуміло, що книги у його бібліотеці могли бути лише ті, які видавалися до 1793 р.

Як нам видається, всі книги у цьому зібранні не випадкові, вони відповідають професійним, освітнім та соціальним запитам власника. Найчисленнішу групу складають книги для вивчення іноземних мов, або власне іншомовних. Сюди ми віднесли словники, граматики, дитячі азбуки і ті книги, назви яких складно встановити, але є вказівка на їх іншомовне походження. Всього таких 16, тобто майже 34%. Така література виходила в межах Російської імперії того часу у великій кількості (відносно загальних тиражів), іноді у декількох видавництвах майже одночасно. Примірники, з приводу яких немає сумнівів – це «Новый лексикон» С. Волчкова, «Сокращение всех наук для детей» Ж. А. С. Формея.

В другу групу ми об'єднали книги, які необхідні були капітану артилерії як фахівцю. Це досить відомі свого часу військово-прикладні праці: перекладна «Французский бомбардир» Белідора і «Практика единорогов» графа П. Шувалова. Інтерес до інженерної справи власника бібліотеки засвідчують креслення різних машин, про які згадувалося раніше, а також декілька книг з математичних наук, дві з яких нами не ідентифіковано, оскільки надто вже загальні назви. А от три книги з геометрії встановити можливо. На нашу думку, це роботи С. Назарова і викладача Морської академії, ака-

деміка М. Курганова (до речі, відомий «Письмовник» останнього також є у списку). Можливо, і деякі іншомовні книги також можуть бути включені до цієї групи, як-от позиція № 1 у списку виглядає таким чином: «Архитектура на французскомъ языке съ фигурами» [13, арк. 2 зв.]. Та і без них це 7 книг, тобто 15% від загалу.

Не дивно, що у освіченого батька в бібліотеці знайшлося місце для дитячої літератури. За виключенням трьох книг, які ми зарахували до першої групи, сюди можна віднести 7 примірників, тобто також 15 %. Розуміння дитячої літератури того часу відрізняється від сучасного. В епоху просвітництва змінилося ставлення до дитини, яка стає об'єктом постійного виховного впливу. Тому надзвичайного поширення набуває повчальна література. Абсолютну першість по популярності мали книги Марі Лепренс де Бомон (прабабусі Проспера Меріме) – відомого французького педагога, автора більш ніж 70 творів, спрямованих в основному на виховання дівчаток [18, с. 48]. Однією з найбільш відомих була «Юношеское (детское) училище». У підбірці Степана Максимова наявні всі 4 частини цієї праці. Виховна система пані де Бомон була побудована на принципах поваги до дитини, як до майбутнього дорослого, якому будуть потрібні знання і освіта.

З-поміж інших прикладів дитячої літератури слід виділити «Письма к ... принцессе» відомого німецького математика Л. Ейлера. Вона була написана вченим для своєї племінниці, мала науково-популярний характер і завжди отримувала лише схвальні відгуки навіть через століття. Недарма, в Росії її перевидали у 2012 р. як пам'ятку. У бібліотеці Максимова наявні були три частини.

Дослідники відзначають, що дитяча література у другій половині XVIII ст. стає суттєвою складовою частиною бібліотек козацької старшини Лівобережної і Слобідської України. У порівнянні з книгами, які відзначає у своїй статті з даного приводу Л. Посохова [22, с. 140], у збірці Максимова відсутні ті, які орієнтовані на батьків-вихователів. Тобто, немає популярних роздумів ідеологів Просвітництва про виховання, його ідеали. Натомість, є книги, які, безсумнівно, мають повчально-виховний характер, та все ж створені безпосередньо для дітей, підлітків, юнацтва. Нам здається, що це ще одна вказівка на факт підбору власником книг з точки зору їх практичного використання.

Ще одну групу, яку насправді можна подробити, ми б визначили, як літературу, яка відповідала модним захопленням дворянства, офіцерства вказаної доби. По-перше, сюди ми віднесли художні твори. Тут майже обов'язкова для бібліотек того часу «Приключения маркиза Г...» А.-Ф. Прево, «Новое происшествие» Ж. Ф. Сен-Ламбера, казкові повісті М. Чулкова, «Волшебная палата» Д. Аддісона.

По-друге, звертає на себе увагу релігійно-езотерична література. Це «Евгеонт» ієромонаха Аполлоса (А. Байбакова), «Исследование христианства» І. Арндта, пророцтва М. Задека [3, 5, 16]. Перші дві були і популярні, і заборонялися (так, у 1787 р. в Московській книжній лавці конфісковано 661 екземпляр книги А. Байбакова, уродженця Чернігівщини), і їх читання пов'язували з поширенням масонських ідей [25, с. 41].

Особливу увагу хочеться звернути на роботу Іоганна Арндта «Исследование христианства» (не плутати з «Истинным христианством» того ж автора!), яку 1790 р. видано у похідній типографії князя Г. Потьомкіна у Яссах. Вона завжди була виключною бібліографічною рідкістю [20]. Більшу частину свого існування типографія перебувала у Кременчуці [11, с. 470], тож не дивно, що житель міста (чи околиць) С. Максимов її мав. І якби бібліотека фізично «дожила» до наших днів, то це був би, мабуть, самий цінний її примірник. Для нас же він цінний і своєю регіональною приналежністю.

Даниною моді були і книги історико-географічного характеру. Такими є описи Російської імперії І. Гакмана, Х. Безака [6, 9]. На взаємозв'язок освіченості і знань з географії країни вказував у своїх мемуарах Олександр Пишчевич. Його судження цікаві нам, оскільки він пише фактично про вказаний період, сам родом з південно-українського регіону, офіцер приблизно таких же чинів, що і Максимов. Коли Пишчевич давав характеристику правителю Катеринославського намісництва (1794-1796 рр.) Й. І. Хорвату, то зазначив, що останній «...во всю свою жизнь *не читал ничего* и не токмо не имел никакого понятия о политическом положении других держав, но и о отечестве своем судил как может быть судили о Америке до ее открытия» [15, с. 239].

Декілька книг з бібліотеки С. Максимова присвячені проблемам ведення господарства. Хоча з приводу точної їх ідентифікації можуть бути різночитання, все ж насмілимося зробити деякі припу-

щення. Так, під номером 5 у оригінальному списку значиться «Новая поварня книга на російскомъ языке» [13, арк. 2 зв.]. Книги з кулінарії в Російській імперії у зазначений час були більшою рідкістю, ніж деякі наукові. Справа в тому, що у попередній період видавалися або іншомовні, або перекладні і характеризували вони європейську кухню (переважно французьку). Лише у 1779 р. вийшла книга Сергія Друковцева «Краткие поваренные записки», яка стала досить популярною і подавала деякі рецепти і російської кухні [28]. Проте, виходячи з того як зроблено запис в оригінальному переліку, нам здається, що більше підходить робота Миколи Яценкова, яка складалася з декількох частин і подавала в основному рецепти вітчизняної кухні [30]. До речі, примітно, що частина третя цієї роботи включала розділ «*Малороссийские варенья из ягод, плодов, цветов, малороссийские повидла, водки*» [23].

Звичайно, збірка книг однієї особи не є відтворенням загальної картини. Вона не може зрівнятися (в першу чергу кількісно) з бібліотеками козацької старшини, духовенства. Та ми не маємо забувати, що представники названих соціальних верств на середину XVIII століття мали за плечима не одне освічене покоління в родині чи освічених попередників на духовній службі. У даному ж випадку перед нами офіцер не надто високого рангу, чиє походження нез'ясоване. Офіцерство імперії – це малодосліджений суспільний складник на теренах Південної України у зазначений час, хоча він становив суттєву частину населення. Тому для характеристики соціокультурної ситуації у краї будь-які свідчення про спосіб життя, коло інтересів, рівень освіченості, коло читання пересічних представників цього соціального прошарку представляють неабиякий інтерес.

Примітки

1. *Абросимова С. В.* Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки / С. В. Абросимова // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф. 13 – 17 травня 1991 р. у 3-х вип. – Вип. 3. (редкол.: В. А. Смолій (відп. ред. та ін.) – К., 1993. – С. 36–40.

2. *Абросимова С. В.* З історії книжної культури Катеринославщини кінця XVIII – XIX ст. [за матеріалами маргіналій книгозбірні Дніпропетровського історичного музею] / С. В. Абросимова // Південна Україна ХУІІІ – ХІХ ст. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – С. 95–102.
3. [Ардѣтъ Иоганн]. Исследование христианства. Пер. с англ. Луки Сичкарева. Напечатанный в походной типографии кн. Потемкина, в Яссах. 1790 года.
4. *Аурова Н. Н.* От кадета до генерала. Повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII – первой половине XIX века / Н. Н. Аурова. – М.: Новый хронограф, 2010. – 464 с.
5. [Байбаков]. Иеромонах Аполлос. Евгеонт, или созерцание в натуре Божиих видимых дел / Сочинил Троицкой семинарии ректор и богословия учитель иеромонах Аполлос. – М: Изданием Н. Новикова и Компани: Университет. типография у Н. Новикова. 1782. – 112 с.
6. *Безак Х. Х.* Краткое введение в бытописание Всероссийской империи. – СПб.: Тип. Имп. Сухопут. шляхет. корпуса, 1785. – 162 с., 1 л. чертеж.
7. *Бондаренко С.* Становлення «сучасного читача» (1789–1989): вітчизняний контекст / С. Бондаренко // Вісник Книжкової палати. – 2015. – № 10. – С. 41–43.
8. *Власов С. В.* Особенности начального обучения французскому языку по французским букварям, изданным в России во второй половине XVIII в. / С. В. Власов // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2015. – №1 (22). – С. 18–29.
9. *Гакман И. Ф.* Краткое землеописание Российского государства: изданное для народных училищ Российской империи по Высочайшему повелению Царствующей Императрицы Екатерины Второя... – СПб.: Тип. Брейткопфа, 1787. – 174 с. + 10 л. иллустр.
10. *Галь Б. О.* «Имел счастье получить книгу с картинками»: трансформація образу книги у свідомого полтавського гімназиста 1820-х рр. / Б. О. Галь // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: (міжвуз. зб. наук. праць) / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – С. 255 – 270.
11. *Грахов Я.* Сведения о походной типографии князя Потемкина-Таврического / Я. Грахов // Записки Одесского общества истории и древностей Российских. – 1860. – № 4. – С. 470 – 471.

12. Гусева А. А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации / А. А. Гусева. – М: Индрик, 2010. – 1252 с.
13. *Державний архів Дніпропетровської області*. – Ф. 375. Екатеринославский верхний земский суд. – Оп. 2. – Спр. 46. Рапорт об учреждении дворянской опеки над несовершеннолетними детьми умершего капитана Степана Максимова; опись имущества, принадлежавшего ему имения. 12 мая 1795 – 24 мая 1795г. На 11 листах.
14. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань / О. Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – К., 2002. – Вип. 2. – С. 293 – 302.
15. *Жизнь А. С. Пищевича, им сами описанная. 1764 – 1808* / А. С. Пищевич. – М., 1885.
16. [Задек М.] Примечания достойное предсказание славного Мартына Задека, которое он на стошестом году от рождения, в Швейцарии при Золотурне, приятелям своим открыл 20 декабря 1769 года: На немецком языке печатано против Базельского экземпляра в 1770 г. пер. К:Н: – СПб.: Тип. Сухопут. Кадет корпуса, 1770. – 13 с.
17. *Зубрицька М. Ното Legens: читання як соціокультурний феномен* / М. Зубрицька – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
18. *Карайченцова С. А. Нравоучительные книги в российском детском книжном репертуаре конца XVIII века* / С. А. Карайченцова // Вестник МГУП имени Ивана Федорова. – 2015 – №4. – С. 44–53.
19. *Карева Н. В. Первые изданные в России грамматики французского языка и их источники* [Электронный ресурс]. Режим доступа: toposov.iling.spb.ru
20. *Кучурин В. В. Мистицизм и западноевропейский эзотеризм в религиозной жизни русского дворянства в последней трети XVIII – первой половине XIX в: Опыт междисциплинарного исследования* / В. В. Кучурин [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sofik-rgi.narod/slovo_mis1/kutchurin.htm
21. *Маркова В. А. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє* / В. А. Маркова. – Харків: ХДАК, 2010. – 252 с.
22. *Посохова Л. Ю. Дитяча книга в рідинах козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України в другій половині XVIII ст.* / Л. Ю. Посохова // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.] – Д.: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 135 – 142.

23. *Посохова Л. Ю.* Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета / Л. Ю. Посохова // Київська Академія. – К.: Laurus, 2013. – Вип. 13. – С. 109–136.
24. *Руднев Д. В.* Книгоиздательская деятельность кадетских корпусов в XVIII веке (на материалах типографии Морского шляхетского кадетского корпуса): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. / В. Руднев. – СПб, 2014. – 26 с.
25. *Рыкова Е. К.* Пути развития русской литературы в Екатерининскую эпоху: «Свое» и «Чужое» в литературе и на книжном рынке / Е. К. Рыкова. – Ульяновск: УлГТУ, 2008 – 172 с.
26. *Сєдих В. В., Войнова М. Г.* Приватні бібліотеки «золотого віку» української культури (друга половина XVII – остання чверть XVIII ст.) / В. В. Сєдих, М. Г. Войнова // Регіональні проблеми розвитку українознавства Східної України: Матеріали науково-практичної конф. 10 вересня 2003 / (редкол.: В. В. Мірошникова та ін.). – Х., 2003. – С. 67–78.
27. *Соколов В.* Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII – XVIII ст. / В. Соколов // Вісник Книжкової палати – 2014. – №1. – С. 22–28.
28. *Сюткины О. и П.* Непридуманная история русской кухни / О., П. Сюткины. – М.: АСТ, Corpus, 2012. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.e-reading.club/bookreader.
29. *Яременко М.* Київські монастирські та приватні чернені бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання монашества» / М. Яременко // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 346–365.
30. *Яценков Н.* Новейшая и полная поваренная книга (в 7-ми частях). – М.: Университет. типогр. у В. Огорокова, 1790 – 1791. – 480 с.

Посунько О. Н. Судебная документация как источник к истории частных книжных собраний Южной Украины последней четверти XVIII в.

Статья раскрывает информационные возможности документов судебных инстанций Екатеринославского наместничества последней четверти XVIII в., которые могут расширить представления о частных библиотеках края. Анализируется список книг, доставшихся в наследство детям капитана артиллерии С. Максимова. Автор приходит к выводу, что указанный реестр демонстрирует общеимперские тенденции изменения читательских вкусов и подбора ассортимента книг.

Ключевые слова: Южная Украина, судебная документация, частная библиотека, офицерство.

Posun'ko Olga. Judicial documentation as sources as for History of Private Book Collections in South Ukraine the last quarter of 18th century

This article makes oneself familiar with the information resources of the documents of judicial institutions in Katherinoslave province of the last quarter of the XVIII century; these documents have broaden our true notions of the private libraries in this territory. The analysis of a list of books from a register of the property inherited by children of S. Maximov, (a captain of artillery). The author comes to a conclusion that a register mentioned above shows a change of readers tastes in this period as well as the total imperial tendencies in selection of this library assortment.

Key words: the South of Ukraine, judicial documentation, private library, officers.